

Т.Демченко, Н.Климович

**ПРОЦЕС “СВУ” КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ ЗАХОДІВ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 1930 р.)**

У 90-х рр. минулого століття історики багато зробили, щоб розкрити суть процесу СВУ, довести, що насправді контрреволюційної організації не існувало, або, як писав Гелій Снегірьов: “СВУ – НЕ БУЛО !!!!!”, а судову справу кваліфікував як “грандіозний історичний злочин”¹. Так, В.Пристайко та Ю.Шаповал підкреслили, що гіпотеза про заснування СВУ “навіть чи витримує перевірку документами і фактами”². Певну ризик підвела під питанням щодо реального існування організації поява ґрунтового дослідження “Політична історія України. ХХ століття”. Один з його авторів відзначив, що “СВУ” створили “у кабінетах слідчих”, “насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворили Центральну Раду. Судили також за відмінний від офіційного спосіб мислення”³. Проте інтерес до типового для сталінської доби процесу і тепер не згасає. Так, сучасний російський дослідник історії медицини вважає, що це була “перша справа лікарів”, бо на лаві підсудних опинилися й п’ятеро “докторів-бандитів”⁴.

Чимало дотичних проблем залишається поза сферою досліджень. Серед них, на думку авторів, на особливу увагу заслуговує аналіз інтелектуального та морального стану суспільства, на яке був розрахований широко розрекламований, хоча й неякісно поставлений спектакль. Мало в кого **тепер** викликає сумнів той факт, що показовий процес був задуманий і поставлений у Харківському оперному театрі як політичне шоу. Природно, що й тоді було чимало людей, які скептично поставилися до гучних заяв ДПУ, розповсюджуваних засобами масової інформації, пропагандистами та агітаторами. Але що думали, як реагували маси людей, далеких від інтелектуальних центрів, з низьким освітнім цензом, чиї знання та оцінку події формували засоби масової інформації та досить часто напівписьменні пропагандисти і керівники партійних і комсомольських шкіл? Яке місце в планах партійних і комсомольських органів посідало завдання – “викриття української контрреволюції та її спроб організувати за допомогою капіталістичних держав інтервенцію [проти – автори] Радянського Союзу”? Які конкретні заходи використовувалися, щоб “широко роз’яснити робітничим та бідняцько-середняцьким масам для ще більшого згуртування їх навколо партії і Радянської влади”⁵? “Особливу увагу” ЦК КП(б)У, як відомо, вимагав “звернути на роз’яснювальну роботу серед “вчительства,

агрономії та інших груп інтелігенції”⁶. До речі, цю “зовсім таємну” інструкцію у Чернігівському окружкомі ЛКСМУ розповсюдили за підписом секретаря Масленка та завідувача відділом агітмасової роботи Закса через декілька днів по одержанні, зобов’язавши підлеглих у районах звітувати “про вжиті заходи і переведену роботу”⁷. Яку віддачу вони мали? Відповіді на ці питання ми спробуємо дати на основі аналізу документів, що містяться у фондах партійних та комсомольських органів 3 округ – Чернігівської, Ніжинської та Прилуцької, які в цілому і склали сучасну Чернігівську область, матеріалів окружної преси.

Впливу на комсомольців, а через них і певною мірою на позаспількову молодь надавали, як нам здається, виключного значення. Для того, щоб морально знищити, дискредитувати українську національно-свідому інтелігенцію, відсікти її від прорадянськи налаштованих кадрів, потрібно було максимально використати комсомольські органи. Тому, очевидно, на них покладалося і особливе завдання – провести чистку випускників місцевих ВИШ’ів. Звичайно, не обійшлося і без традиційного набору агітаційно-масових заходів, спроб активізувати систему партійного та комсомольського навчання, публікацій у пресі. Все це відбувалося на тлі грандіозної навали на село: морального і часто фізичного знищення “куркуля”, безпрецедентного насильства проти українських хліборобів в цілому, що полягало у втягуванні селянства за допомогою різних методів до так званого колгоспного будівництва, викачуванні коштів для індустріалізації і дострокового виконання (за 4 роки) першого п’ятирічного плану, обкладання непосильними податками, вилученні хліба тощо.

Саме на досягнення цих цілей були спрямовані сили партійних, комсомольських, радянських та профспілкових органів і в нашому краї. Читаючи тогочасні документи, практично неможливо встановити, де закінчувалася одна гілка влади і розпочиналася наступна. Це був тотальний наступ, якому підпорядковувалося все інше. Всі три округи були аграрними, але Ніжинщина і Прилуччина (до складу останньої входило і декілька районів сучасної Полтавщини та Київщини) відносилися до тієї зони, де колективізація, принаймні, у декількох районах мала стати суцільною, тому їхні газети були переповнені відповідною інформацією. Щоправда, на практиці все зводилося до того, що пильні сількори невпинно викривали куркулів та їхню креатуру по селах. Деякі з цих дописів відрізняються дріб’язковістю, за якою, очевидно, приховується рідкісний цинізм і прагнення звести особисті рахунки. Так, “Комсомольці” з села Щаснівки повідомили, що місцева вчителька Страдомська “до дітей попів, дяків, куркулів більш прихильна, ніж до бідняків. Учневі-бідняку Тулиголовцю не допомогла розв’язати матема-

тичного завдання, а попову дочку запрошує до себе додому і підучує”⁸. Цей донос був вміщений у рубриці “Виявляємо шкідників” і був далеко не одинокий. Від ніжинців не відставали їхні прилуцькі колеги. Тут багато уваги приділяли, крім боротьби з глитаями, антирелігійній “роботі”, про яку писали у рубриках типу “Руйнуємо фортеці облуди, темряви, нищимо кубла класового ворога”: “робітники спілки будівельників у Прилуці ... оголосили збір ікон. За один день знесли у клуб понад 2 сотні “богів”, щоб знищити їх і остаточно порвати з релігією”⁹. На IX-й Прилуцькій окружній партконференції (травень 1930 р.) якийсь тов. Садощенко хвалявся: “Ми по окрузі закрили майже всі церкви”¹⁰.

Відтак, коли вищі партійні органи зобов’язали окружками інформувати населення про перебіг процесу, то головний засіб – преса, був використаний сповна. Редактори ніжинської та прилуцької газет обов’язкову інформацію про процес у Харкові вміщували на останній сторінці, матеріали “Вістей” подавали у скороченому вигляді. Зрозуміло, діяльність “контрреволюціонерів” поєднували з “підривною роботою” Української православної автокефальної церкви, світового імперіалізму, Папи Римського, “петлюрівських недобитків”, але, понад усе, з боротьбою проти куркуля. Так, прилуцька окружна газета надрукувала виступ тодішнього наркома землеробства УСРР Демченка про боротьбу з шкідництвом у сільському господарстві. Він вважав, що “СВУ” політично оформляла вимоги глитая”¹¹. На шпальтах газети друкувалися резолюції з вимогою суворої кари зборів робітників панчішної фабрики, студентів педагогічного технікуму¹² та повідомлення про загальні збори Никонівської КНС Срібнянського району “з участю бідноти: “Якнайсуворіше покарати шкідників соціалістичного будівництва. Ганьбимо нашого односельця Івченка Михайла Йовдокимовича, що разом з іншими контрреволюціонерами сидить на лаві підсудних. Ми за масову колективізацію”¹³. Важко сказати, чи добре знали комнезамівці свого земляка. Коли у 1990 р. відзначали 100-річчя від дня народження М.Івченка, то виявилось, що в селі не збереглося жодної будівлі, пов’язаної з ім’ям ювіляра, багато хто вперше почув про нього¹⁴. Отже, йшлося про ставлення до абстрактного ворога, яким видавався кожний підсудний у справі СВУ. Вершиною революційного “гніву” можна вважати замітку Ів. Жука про гастролі у Прилуках “капелі” “Думка”. Автор умудрився навіть на такому матеріалі облити брудом СВУ та її “лідера” С.Єфремова¹⁵. Ніжинські газетярі теж воліли вміщати на першій сторінці статті Сталіна. Матеріали про харківський процес, інколи під заголовком: “Петлюрівські покидьки перед пролетарським судом”, йшли на останніх сторінках¹⁶. 8 квітня під загальною назвою “Трудащі Ніженщини вимагають найсуворішої кари контрреволюціонерам –

членам “СВУ” було вміщено 6 добірок про збори трудящих, на яких відбувалося ритуальне засудження членів неіснуючої організації, вимагалось жорстокої кари їм і водночас лунали заклики: “Хай живе вірна варта СРСР – органи ДПУ”. Члени артілі “Нове життя” (С.Петрівка Ново-Басанського району) оцінили події вельми оригінально: “На глитайські вибрики ми відповімо дружньою весняною роботою. Прохаємо Вищий суд жорстоко покарати діячів “єфремівщини”¹⁷.

Чернігівська окружна газета, на відміну від двох вищеназваних, віддавала під матеріали про процес у Харкові незмінно першу сторінку, добросовісно передруковуючи інформацію центральної преси. На нашу думку, така щедрість пояснювалася двома причинами. В окрузі не було районів суцільної колективізації, тиск згори щодо темпів усуспільнення був менший, тому редакція охоче друкувала всі дотичні матеріали, починаючи від 28 лютого і по 22 квітня включно, коли отримала “Підсумки процесу “СВУ”¹⁸. По-друге, можна здогадатися, що журналісти боялися припуститися “політичної помилки” в оцінці суду. Надійніше було користуватися текстами, що вже пройшли цензуру. Замітки про осуд дуже нагадують ті, що їх друкували на шпальтах ніжинської, прилуцької та, мабуть, і всіх інших окружних газет: “Аптечники” Чернігова вітали “вірного вартового пролетарської республіки – ДПУ”, вимагали дати “катюзі по заслугі”¹⁹. У дуже загальних фразах була оприлюднена і резолюція загальних зборів “наукових робітників” та студентів Чернігівського ІНО: “Хай живе компартія – проводир соціалістичного будівництва”. Місцеве наукове товариство виключило причетних до СВУ членів – Й.Карповича (він, як відомо, був серед 45 підсудних), Д.Заушкевича, К.Тригубенка, Кошового, Д.Лебеда та інших, разом 8 чоловік²⁰. У способі оприлюднення компрометуючої інформації всіх трьох газет багато спільного: вони немовби щось приховують, бояться назвати зайве прізвище. Нам здається, що це пояснювалося не тільки надто низьким рівнем поінформованості, газетярі не просто не сміли розпочати власне розслідування, а не наважувалися навіть на якийсь більш-менш оригінальний сюжет. Те, що виходило з під їхнього пера, не витримує ніякої критики. Так, І.Стебун заперечив право “безславних лідерів контрреволюційної “СВУ” на Тараса Шевченка, безапеляційно заявивши, що “аргументацію ворогів про націоналістичність Шевченка бито”²¹.

Між тим, оприлюднена вже в наші дні “Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В.Балицькому “Про підсумки роботи по викритті українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв’язку із справою “СВУ” засвідчує, що чекісти здійснили численні арешти у Чернігівській, Прилуцькій та Ніжинській округах²². Зрештою, подібні речі важко

приховати. Через багато років свідки пригадували арешти, які прокотилися Чернігівщиною, зачепивши в основному освітян²³. Проте, очевидно, це була парафія органів ДПУ, куди зазирати небезпечно, тому цей бік справи не знайшов відбиття на шпальтах місцевих газет.

Підсумовуючи дані щодо характеру висвітлення інформації про процес у справі СВУ провінційною пресою, можна твердити, що оригінальних матеріалів майже не було, замітки про осуд і підтримку написані мовби однією рукою – однотипні, невиразні, переповнені лайливими виразами запевненнями у відданості партії і радянській владі. З них не можна вилучити конкретної інформації.

Процесу, як відомо, передувала постанова ЦК ЛКСМУ про чистку комсомольських лав від 26 лютого 1930 р. Вона повинна була проведена організовано, стосуватися насамперед випускників навчальних закладів і завершитися до 15 квітня. В інструктивному листі відверто вказувалося, що “класово ворожі нам елементи” ведуть боротьбу за молодь: “Вони намагаються всіма засобами провадити розкладницьку роботу в ВИШ’ах, розуміючи те, що ВИШ’і і є те місце, де виховуються нові кадри для різних ділянок соціалістичного будівництва. Декілька місяців тому відкрита організація СВУ СУМ, які, головним чином, склалися з ворожої нам професури і студентства”²⁴. Досить плутаний виклад причин чистки різко контрастує з чіткими вказівками щодо проведення акції. “Головну увагу” в ході чистки треба було звернути на участь комсомольця у боротьбі з троцькізмом, правим ухилом, “шовіністичним настроєм во всіх його проявах”, виявити “чи товариш не чужий нам по соціальному стані”, його участь в громадсько-політичному житті, перевірка політписьменності, зв’язок з масами і десь на шостому місці – участь в покращенні роботи свого учбового закладу²⁵. Академізм тоді був не тільки не в моді, а оголошувався проявом аполітичності, а, відтак, був ворожим. Місцеве комсомольське керівництво, спростивши вказівки зверху, довело до відому комсомольських ватажків, що оскільки “ворожі елементи намагаються провадити розкладницьку роботу в ВИШ’ах... Про це останнім часом каже справа “СВУ”, “СУМ”, то потреба в очищенні лав є нагальною²⁶. Насправді зв’язок чистки з харківським процесом сприймався на місцях слабо. Були, очевидно, непоодинокі випадки, коли налякані підлітки, молоді люди навіть толком не знали, що це таке. Студентка Чернігівського ІНО, яку “вичистили” з лав ЛКСМУ, бо вона “вітає матір з “різдвом-христовим”, не хоче вступати до спілки безвірників”, на запитання комісії: “Що таке СВУ?”, відповіла: “Це судовий процес”²⁷.

Оскільки чистці піддавалися зовсім юні особи, то запідозрити їх у підступних зв’язках з троцькістами чи правими ухильниками було

важко. Тому на практиці найважчим випробуванням для комсомольців було їхнє соціальне походження. Оскільки при наявності “ворожих” батьків до навчальних закладів, навіть шкіл вищих ступенів не приймали, то багато хто приховував своє походження. І. Кошелівець пригадував, як підробив довідку, видану головою сільради, щоб поступити до Ніжинського ІНО²⁸. Коли такі речі викривали, то юнака чи дівчину безжалюбно виганяли з вузу і виключали з комсомолу. Так, у Чернігові під чистку підпало 112 осіб – випускники місцевих навчальних закладів, які входили до 7 осередків ЛКСМУ. Виключено з комсомолу 11 чоловік²⁹. Головними причинами, як і слід було чекати, називалися: “батько-куркуль”, “син колишнього торговця”, “за зв’язок з чужим елементом” – тіткою-торговкою, яка свого часу була засуджена до розстрілу; тільки один мав три догани за п’янку, ідейно не витриманий – “дихає він антисемітизмом”³⁰. В цілому чистка пройшла без особливих жертв, якщо не рахувати одну комсомолку з медшколи, яка так боялася її наслідків, що втопилася після зборів³¹. Протокол засідання комісії з чистки у Ніжинському ІНО зафіксував приблизно такий же набір “гріхів”. Щоправда, тут ставили у вину ще й недонесення на “ворожий елемент” з числа подруг³². Ніжинський окружком ЛКСМУ вирішив провести чистку і тих осередків, які ніяк не стосувалися навчальних закладів. Результати були приголомшливими: у Козелецькому селищному осередку з 60 осіб було виключено 14, догану одержало 10, зауваження – 5, тобто майже на половину всіх комсомольців комісія отримала якийсь компромат³³. Чистка сільських осередків продемонструвала майже повну відсутність того рівня “політписьменності”, котра вимагалася від комсомольця. Син бідняка, член Свидовецького осередку з 8 запитань, поставлених комісією, відповів тільки на два: “Яку участь приймав у громадській роботі?” і “Що вище на селі С.Р. [сільрада] чи КНС?” – відповідно: “Працюю по колективізації” та “КНС”. Інші питання, які не виходили за межі мінімуму політпросвіти: “Що таке нова економічна політика або неп?”, “Що таке КІМ, КП(б)У, ВКП(б)?”, “Чим комсомолец мусить відрізнитися від позапартійної молоді?”, “Що сказав Ленін на 3-му з’їзді комсомолу?”, “Що таке конституція?”, незмінно отримували відповідь “Не знаю”. Виключили його, правда, за зв’язок “з чужим елементом”, пиятику і “фуліганство”³⁴. В інших випадках прямо і дуже часто писали про політичну неписьменність. Вона була головним зауваженням, проте при наявності “бідняцького” чи робітничого походження не вважалася таким уже великим гріхом. На ІХ Прилуцькій окружній партконференції (травень 1930 р.) ватажок місцевого комсомолу визнав, що недоліком трьохтисячного загону комсомольців є “політична неписьменність”³⁵. Цікаво, що старий комсомольський працівник, робітник за походженням,

завідувач оргвідділом Чернігівського окружного ЛКСМУ був звільнений з посади за те, що “корені правого ухилу” вбачав у політичній неграмотності та малописьменності³⁶, що їх щедро демонстрували на місцях.

Наразі якраз неписьменність, причому не політична, а сама банальна, в обіймах якої борсалояся тогочасне суспільство, і не дала змоги на повну потужність використати пропагандистські можливості судового процесу у Харкові. Абсолютна більшість молоді – як партійців, так і комсомольців – на “вірне” сприйняття якої і був розрахований його виховний потенціал, просто не здатна була збагнути, про що йшлося.

Кількість неписьменних у Прилуцькій окрузі складала 45 тисяч осіб³⁷. Можна припустити, що по Чернігівській та Ніжинських округах нараховувалася приблизно така ж кількість. Наміри одночасно з колективізацією ліквідувати й неписьменність явно були утопічними³⁸. Ще більш безглуздо виглядали спроби залучити до цієї справи “старших піонерів та школярів”, організувавши з них ударні бригади по ліквідації неписьменності³⁹. Окружні комітети ЛКСМУ, хоча й брали зобов’язання ліквідувати неписьменність серед частини населення, часто провалювали його. Так, чернігівські комсомольці замість 7 тисяч обіцяних спромоглися охопити відповідною роботою лише 2470 осіб, причому самокритично визнали, що “наша участь в громаді “Геть неписьменність” явно недостатня”⁴⁰. Існувала тільки одна можливість розширити кількість і поліпшити якість роботи “червоних ліквідаторів” – так тоді називали осіб, які вчили грамоті неписьменних: залучити кадри вчителів без огляду на їхнє походження і добре заплатити за важку працю. На практиці ж освітян цькували, виганяли з роботи. Так, у березні 1930 р. двох вчителів із Сновська (тепер Щорс) та Ріпкинського району було знято з роботи як класово-чужий елемент, вчительці, яка “ховала свій соціальний стан (дочка крамаря)” винесли догану⁴¹. Платили за працю в лікнепі мало – половину вчительської ставки в 25 руб. 50 коп. і то тим, хто працював тричі на тиждень по три години⁴².

Очевидно, не могли зарадити справі і численні школи та гуртки політосвіти, якими опікувалися партійні та комсомольські органи. Річ у тім, що освітній ценз пропагандистів не витримував ніякої критики. Як вони умудрялися виконувати навчальні плани, сказати важко, скоріш за все їх ніхто навіть не збирався реалізувати, замінюючи інформацією про поточні політичні події, якщо заняття взагалі проводилися. У Вертіївській районній партійній школі у 1929/30 навчальному році на уроках “гуртка українознавства” “проробляли” наступні теми: “Х пленум ВККІ. Завдання самокритики в боротьбі з правим ухилом. М’ясна проблема. Весняна посів-кампанія та колгоспне будівництво”. На заняттях з української мови розглядали підсумки минулого господарчого року⁴³.

Власне, у численних списках активу та слухачів, штатних працівників райкомів та органів радянської влади відсутня навіть графа про освіту. Нам вдалося виявити тільки дані про склад керівних кадрів Прилуцької округи на 1 березня 1930 р. із зазначенням освітнього цензу. Із 301 співробітника 233 мали нижчу освіту, середню – 32, вищу – 13, спеціальну – 7, виходить, що були й такі, хто взагалі не мав жодного документу про освіту⁴⁴. Про реальну писемність сільських активістів свідчить заява до партійної “ячейки” КП(б)У комуни ім. Червоних партизанів члена партії Спиридона Веделя. Пропонуємо її повну копію. “Під час горожанської війни я приймав участь против рижних білих банд яки нападали и хотили вирвати наши завоюванія Октября а також не мало приходилося боротися з нашими внутрешними врагами яких на Україні в той час було дуже багато. Після закинчення всіх як зовнишних а також і внутрешних нападаючих на нас банд я працював по упродкомівській лінії 3 місяці контролером по млинах 5 місяців агентом по продрозверстки і 11 місяців помішником завідуючого складами Ніженського упродкома, также працював 6 місяців у 1922 році та увес 1923-й головою сільради у селі Мильниках Мринського району. В 1924 році я поступив до комуни ім. Червоних Партизан, из 17-го Серпня 1925 року по 10-е Листопада 1928-й рік працював Завгосподарством Комуни, а с 16-го Листопаду 1928-го року и в сучасний мент працюю Головою Комуни. За весь час перебуванія у комуни особливо в керуючий роботи я набув багато практичних знань, але надалі коликтивизація росте бистрим темпом, и в свою чергу ускладняється а для цего потрібує твердих керовників с практичними и теористичними знаннями, а тому маючи багато практики и щоб увязати практику из теоріей прохаю дати мини рекомендацію на все украински одногодичние колективизати курси, яки відбудуться у м. Києві. Всю роботу яка на мене покладалася со дня революції виконував с повной революційной сознательностью, а также буду твердо виконувати и на дали. Рік народження 1893. Окончив сільську школу, арифметику всі 4 действия знаю гарно. Член партії с 1928 року”. Підпис прохача і дата – 4 XI 29 р.⁴⁵. Інформація про знання арифметичних дій у заяві Веделя не випадкова. В інструктивному листі про набір на Всеукраїнські хлібні курси (організаторів колгоспного руху) вказувалося, що треба підбирати членів партії, “добре письменних та тих, що знають арифметику”, “маючих політичні знання в розмірі не менше курса партшколи 1-го ступеня”⁴⁶. Мринський районний партком підтримав його кандидатуру⁴⁷, що означало визнання рівня освіти голови комуни цілком достатнім. Такі люди, звичайно, з великою охотою виступали на різних зборах, засуджуючи всіх, на кого вказував перст партійної верхівки, але не спроможні були вникнути у суть проблеми. Для них це

був своєрідний ритуал, згодом відпрацьований до автоматизму. “Мало засудили СВУ, потрібно більше боротися з шкідниками” – сказав у виступі на партконференції секретар РПК, робітник, член партії з 1920 р.⁴⁸, відреагувавши таким чином на подію, якій влада намагалася надати значного резонансу. З одного боку, партійну верхівку і справжніх режисерів процесу у справі СВУ – органи ДПУ це цілком влаштовувало, але, з іншого, навіть тоненькі агітки мало хто здатен прочитати, а тим більше збагнути, що там написано. До речі, це може бути однією з причин, чому не було продовжено друкування стенографічного звіту судового процесу. Справа, очевидно, не тільки в тому, що ДПУ так вчинило, щоб “не скандалити себе перед світом, бо з того стенографічного звіту було видно, що цілий той судовий процес білими нитками шитий”⁴⁹. Справа у тому, що партійний, комсомольський, радянський, профспілковий актив через свою загальну неписьменність, перевантаженість, боротьбою з куркулями та виявленням “ворогів” у своїх лавах не збагнув глибокого задуму ДПУ і поставився до пропаганди процесу як до чергової кампанії по викриттю ворогів.

Що думала інтелігенція Чернігівщини з цього приводу, як вона реагувала на цю гучну справу? Насамперед, варто розмежувати тих представників розумової праці, котрим пощастило завершити освіту до революції, та численних висуванців радянської доби, які ніколи не читали праць того ж С.Єфремова, а, якщо й читали, то не завжди розуміли, про що він пише. Сам Сергій Олександрович у своєму знаменитому “Щоденнику” залишив чимало свідчень цього. Якщо говорити про Чернігівщину, то кадри справді високоосвічених гуманітаріїв були тільки в Ніжинському ІНО. Як боялися і не розуміли професори, за віщо мордують їхніх колег у Харкові, як декому з них було незручно і соромно вимовляти лайливі слова, добре запам’ятав вже згадуваний І.Кошелівець⁵⁰. Можливо, навпаки, вони занадто добре усвідомлювали, що їх чекало в разі відмови. Арешти продовжувалися і після завершення процесу. У Ніжині, і, очевидно, повсюдно “контингент фахових викладачів” зменшувався, почалося висування на викладацьку роботу людей без належної кваліфікації⁵¹ – це був очевидний і вкрай загрозливий з точки зору належної підготовки кадрів наслідок справи СВУ. Інші навчальні заклади не могли похвалитися високим рівнем фахової підготовки педагогічних кадрів. Згідно із розпорядженням зверху Прилуцький окружком КП(б)У довго вишукував у партійних лавах осіб, котрі б володіли німецькою, французькою та англійською мовами. Зрештою виявили 5 чоловік⁵², і подали їхні біографічні дані до столиці. Один з них, 1896 року народження, зовсім ніде не вчився, до 1920 р. працював

закрійником у швацькій майстерні, а з 1920 р. перейшов на педагогічну роботу як лектор-суспільствознавець, з 1923 р. працював у Прилуцькому педагогічному технікумі лектором соціально-економічного циклу⁵³. Цілком можливо, що за допомогою самоосвіти “суспільствознавець” і досяг належного інтелектуального рівня, але сам факт вельми показовий. Від викладачів вимагали насамперед відданості режимові, а кращого способу її продемонструвати як виступити з розгромною критикою ворогів, важко знайти. От і змагалися між собою журналісти, вчителі, медики, науковці, хто знайде більше лайливих слів на адресу “ворогів”. У суть справи мало хто вникав: одні боялися, розуміючи замовний характер процесу і приреченість підсудних (у цьому плані показові спогади О.Кобця⁵⁴), а інші, і їх було, безумовно, більшість охоче брали участь у засудженні, збиткуванні над ворогами партії і радянської влади, але при цьому не виходили за певні рамки ритуалу, тобто не відбувалося формування переконань. З іншого боку, тиск відчували всі, і багато людей, не знаючи толком кого й за що вони проклинають, обурювалися, що їх примушують це робити. Це обурення рідко коли проривалося назовні. Як правило, незадоволення виявлялося у традиційний для радянських часів спосіб: розмови у вузькому колі та невиконання під будь-яким приводом високоідейних, але нецікавих завдань. Можливо, тому у робітничому клубі при Линовицькому цукровому заводі план 1929 р. по кіносеансам був виконаний повністю, але не проведено 12 тематичних вечорів, не влаштовані 2 суди з виробничої тематики, 2 вечори запитань і відповідей, літературний суд над сучасним письменником. З гуртків найбільшим попитом користувався драматичний, його учасники підготували менше ніж за три місяці 4 вистави, а “Безвірника” так і не заснували, автодорожнього гуртка теж⁵⁵. Природно допустити, що коли б дійшов до наших днів акт обстеження роботи клубу за 1930 р., то запланований політичний суд чи бій над/з учасниками процесу СВУ виявився б не реалізованим. Інколи прямо на зборах люди виступали проти лінії на осуд. Причому не напівписьменні комсомольці або комнезамівці, котрі не глибоко розбиралися у політиці, сліпо довіряючи партії у виявленні ворогів, а якраз ті, хто осмислював ситуацію, кого можна називати дисидентами, хоча тоді їх таврували як шкідників.

Один з таких випадків потрапив на шпальти місцевої газети. Збори працівників школи сліпих у Чернігові проходили у розпал судового процесу у Харкові, але на них ухвалили резолюцію із засудженням хрестового походу проти СРСР, який нібито проголосив папа римський Пій XI. Вихователька Наталка Іванівна Шугаєвська (знаменно, що її прізвище, ім'я та по-батькові написано повністю) “принципово

голосувала проти резолюції”. Свій вчинок вона пояснила так: “Смішно голосувати проти того, у що сам віруєш. Я глибоко й переконливо віруюча людина. Я не виправдовую виступу папи, проте вважаю, що папа своїм виступом попав “не в бровь, а в глаз”, релігію у нас справді влада пригноблює”. Окрім того, мужня жінка заявила, що “більшість вчителів виступають проти церкви, бо бояться”. Як “шкідника на виробництві” її зняли з роботи і виключили із профспілки⁵⁶. Розмови поза офіційними заходами були, очевидно, ще різкішими, але на шпальти газет не потрапляли. У таємних донесеннях про настрої населення, які комсомольські та партійні органи надсилали до центру, фіксувалося в основному негативне ставлення до колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель тощо. Селянство мало знало і досить байдуже реагувало на гучні процеси.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що партійні та комсомольські організації Чернігівщини, переобтяжені важко здійсненими завданнями по соціалістичній перебудові села, порівняно мало уваги звертали на інші численні інструкції, які спускалися згори, і часто нехтували ними. Особливо часто це спостерігалось у сфері теорії та ідеології. Місцеві ватажки, самі не досить грамотні, максимально спрощували директиви центру, по суті вихолощуючи задум постановників політичного шоу. Відтак, очевидно, залишалися нереалізованими хитромудрі “метод-завдання” на кшталт роздрукованої у кількості 250 примірників розробки на тему: “Національна політика партії та процес СВУ”, яка залишилася у паперах Чернігівської окружкомун КП(б)У⁵⁷. Навряд, щоб пропагандисти змогли розкрити передбачені питання, опрацювати рекомендовану літературу, а їхні слухачі усвідомити, про що йдеться. Від читання тогочасних документів складається враження: про що б не йшлося у виступі доповідача, все зводилося до ліквідації “куркульства як кляси”. Тому, можна вважати цілком справедливою критику “роз’яснювальної” роботи як “кволу”, тобто незадовільну⁵⁸. Так воно й було: партійний та комсомольський мало цікавився перебігом процесу, а низи й поготів були далекі від нього. З іншого боку, не такими вже безневинними видаються ритуальні колективні осуди, які провадилися у відповідності з вказівками влади. Людей, у першу чергу, молодь, привчали до лицемірства. Змушуючи вимагати смерті, кари міфічним ворогам, учасників зборів робили свідомими, а частіше несвідомими спільниками системи. Організатори ретельно стежили, щоб всі брали участь у церемонії голосування, сповнених прокляттями резолюцій. Зрештою, саме в ході цих масових акцій формувалося зневажливе ставлення до інтелігенції, байдужість до людського життя, закладалися підвалини нетерпимості до чужих думок та переконань. Зерна класової ненависті,

посіяні в ході революції і громадянської війни, давали перші паростки в українському селі.

-
- ¹ Снегірьов Г (Є.) Набої для розстрілу та інші твори. – Нью-Йорк – Торонто, 1983. – С. 84, 86.
  - ² Пристайко В., Шаповал Ю. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”: Невідомі документи і факти: Науково-документ. видання. – К., 1995. – С. 41.
  - ³ Політична історія України. XX століття. У шести томах / Ред. кол. І.Ф.Курас та ін. – К., 2003. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / Керівн. тому С.В.Кульчицький. – С.207 – 208.
  - ⁴ Мирский М.Б. Процессы “врачей-убийц”. 1929 – 1953 годы // Вопросы истории. – 2005. – № 4. – С. 73 – 77.
  - ⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 869. – Арк. 313.
  - ⁶ Там само. –
  - ⁷ Там само. – Ф. П-61. – Оп. 1. – Спр. 708. – Арк. 61.
  - ⁸ Нове село: Селянська газета: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради Ніженщини. – 1930. – 25 січня. – С. 3.
  - ⁹ Правда Прилуччини: Орган Прилуцького ОПК, ОВК та ОРПС. – 1930. – 9 січня. – С. 2.
  - ¹⁰ ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 870. – Арк. 13.
  - ¹¹ Правда Прилуччини. – 19 квітня. – С. 4.
  - ¹² Там само. – 25 березня. – С.1.
  - ¹³ Там само. – 19 квітня. – С. 6.
  - ¹⁴ Павлів Й. Вшановують земляки // Деснянська правда: Орган Чернігівського обкому Компартії України і обласної Ради народних депутатів. – 1990. – 8 серпня. – С.4.
  - ¹⁵ Правда Прилуччини. – 19 березня – С. 6.
  - ¹⁶ Нове село. – 18 квітня. – С. 7.
  - ¹⁷ Там само. – 8 квітня. – С. 4.
  - ¹⁸ Червоний стяг: Орган Чернігівського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. – 1930. – 22 квітня. – С. 3.
  - ¹⁹ Там само. – 22 березня. – С. 4.
  - ²⁰ Там само. – 12 квітня. – С.4.
  - ²¹ Там само. – 11 березня. – С.2.
  - ²² Пристайко В., Шаповал Ю. Назв. праця. – С. 149 – 150; 159 – 162; 177.
  - ²³ Опера СВУ – музика ГПУ (спогади свідків): Збірка / Упоряд. Ю.Хорунжий. – Кам’янськ-Шахтинський, 1992. – С. 142.
  - ²⁴ ДАЧО. – Ф. П-60. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 1 – 2.
  - ²⁵ Там само. – Арк. 5.
  - ²⁶ Червоний стяг. – 1930. – 9 березня. – С.2.
  - ²⁷ Там само. – 22 березня. – С. 2.

-
- ²⁸ Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше. – Вид. друге, скорочене й доповнене. – К., 1994. – С. 40.
- ²⁹ ДАЧО. – Ф. П-61. – Оп. 1. – Спр. 681. – Арк. 76.
- ³⁰ Там само. – Арк. 76 (зворот), 77.
- ³¹ Там само. – Арк. 77 (зворот).
- ³² Там само. – Ф. П-60. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 16.
- ³³ Там само. – Арк. 9.
- ³⁴ Там само. – Арк. 33.
- ³⁵ Там само. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 870. – Арк. 25.
- ³⁶ Там само. – Ф. П-61. – Оп. 1. – Спр. 681. – Арк. 17.
- ³⁷ Правда Прилуччини. – 1930. – 13 січня. – С. 5.
- ³⁸ ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 870. – Арк. 50; Ф. П-60. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 107.
- ³⁹ Там само. – Ф. П-60. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк.33.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. П-61. – Оп. 1. – Спр. 685. – Арк. 12.
- ⁴¹ Червоний стяг. – 1930. – 23 березня. – С. 4.
- ⁴² ДАЧО. – Ф. П-10. – Оп. 1. – Спр.888. – Арк. 24.
- ⁴³ Там само. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр.614. – Арк. 121 (зворот).
- ⁴⁴ Там само. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 869. – Арк. 230.
- ⁴⁵ Там само. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр.614. – Арк. 77, 77 (зворот).
- ⁴⁶ Там само. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 869. – Арк. 246.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр.614. – Арк. 76.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 870. – Арк. 4.
- ⁴⁹ Туркало К. Спогади. – Нью-Йорк, 1978. – С. 3.
- ⁵⁰ Кошелівець І. Назв. праця. – С.76.
- ⁵¹ Там само. – С. 78.
- ⁵² ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 869. – Арк. 300.
- ⁵³ Там само. – Арк. 301.
- ⁵⁴ Кобець О. Спогад про процес СВУ (Запис Л.Полтави) // Рада. – 1993. – 7 жовтня. – С. 3.
- ⁵⁵ ДАЧО. – Ф. П-342. – Оп. 1. – Спр. 869. – Арк. 290, 290 (зворот).
- ⁵⁶ Червоний стяг. – 1930. – 9 квітня. – С.4.
- ⁵⁷ ДАЧО. – Ф. П-10. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 47 – 48.
- ⁵⁸ Там само. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 44; Ф. П-61. – Оп. 1. – Спр. 708. – Арк. 61.